**Елена Любенова**

# За структурната репрезентация на категорията падеж в горнолужишкия език

Категорията падеж е сложна, многочленна категория. Съвременните славянски езици (без българския и регионалната му норма, наречена македонски език) я наследяват (в почти същия вид) от праславянския език-основа, а той – от своя страна – от индоевропейския. Днес категорията падеж се изгражда от шест грамеми, като някои славянски езици (например горнолужишкият език) притежават и още една грамема, наречена вокатив. Ще видим по-нататък, че т. нар. звателен падеж (или по-точно е да се говори за звателни форми) и именителният падеж не се нареждат до същинските падежни грамеми – генитив, датив, акузатив, инструментал и локал. Категорията падеж не се интерпретира еднозначно. Съществуват няколко спорни момента, от които най-дискусионен е този за характера на категорията. Морфологична, синтактична, морфо-синтактична или структурна категория е падежът? В зависимост от това как се възприема той информацията за него се локализира на различни места. В морфологиите на съответния славянски език за падежа обикновено се говори в частта за съществителното име, като за много важна негова категория. При останалите именни части на речта (прилагателно, местоимение и числително) само се споменава, че притежават категорията падеж. Информацията, която намираме в морфологиите, засяга броя на падежните грамеми, основните им семантични характеристики, привеждат се склонитбените типове, с характерните за всяка грамема падежни морфеми. Ще видим обаче, че падежната морфема е само следствие от падежните отношения, тя сигнализира за наличието на падеж, но акцентът пада другаде. Синтактичните дефиниции на категорията падеж се спират на характера на отношението и говорят за управлението, като за вид синтактична връзка. Разбира се и морфолозите, и синтактиците имат своите основания. За целите на хипотезата си приемаме, че падежът е морфо-синтактична категория (ще видим обаче, че има основания да бъде определена и като структурна категория, защото падежните грамеми не носят никаква семантика). Морфологична, защото падежната морфема е онзи формален спецификатор, по който се идентифицира падежа; тук се отнасят също така и склонитбените парадигми (за дефиницията на парадигмата виж Кръпова 2000, стр.127). Синтактична, защото се има предвид връзката между елементите в падежния модел, а тя е управление. Неслучайно падежът се представя и в описанието на синтаксиса на съответния език.

Изследователите привеждат различни дефиниции за категорията, като решаващо значение има теоретичната платформа, към която се придържат. Така например последователите на функционално-семантичната граматика (виж Иванчев 1988, Куцаров 1989) разглеждат категорията по-широко и я назовават функционално-семантична категория казуалност, чието ядро се изпълва от морфологичната категория падеж (за езиците, които я притежават). Например И. Куцаров (Куцаров 1989, стр. 174) правилно отбелязва, че „семантичното съдържание на функционално-семантичната категория казуалност се основава на отношенията между явленията, означавани с имена (включително и самостоятелно употре-

бените причастия)". Не можем обаче да се съгласим (т. е. това не работи в полза на нашата хипотеза), че „основното семантично противопоставяне в категорията е опозицията пряк падеж – косвен падеж" (стр. 174). Не сме съгласни, че противопоставянето е семантично, защото подобна семантична диференциация съществува между всички падежни грамеми, т. е. не може да се открие инвариантно значение, което да обхване всички падежни грамеми. Ако непременно трябва да се определи характерът на опозицията пряк падеж – косвен падеж, смятаме, че става въпрос за структурно противопоставяне, защото при така наречения „пряк падеж" липсват няколко елемента, които са задължителна съставка на падежния модел. Липсата на инвариантно значение между падежните грамеми донякъде се компенсира от изследователите чрез въведения термин „отношение", който се интерпретира твърде различно и няма яснота кои точно елементи влизат в отношение помежду си. Всъщност прави се опит категорията да се дефинира чрез понятието „отношение". Засега ще го наречем „отношение на... към...", като в хода на изложението ще стане ясно, че то е структурно. Ще приведем няколко дефиниции на категорията падеж. За Куцаров (Куцаров 1989, стр. 174) „Функционално-семантичната категория казуалност се основава на отношенията между явленията, означени с имена". За Митева (Митев, Митева 1996) „падежът е онази граматична категория, която показва синтактичната роля на съществителното и неговата връзка с другите думи в изречението". Подобна е дефиницията и на Тагамлицка (Тагамлицка 1983, стр. 142). За Шмилауер (Шмилауер 1972, стр. 137) падежът представлява словоизменение на думата. Но и Шмилауер, и Ерхарт (Ерхарт 1990) определят вокатива като изолиран падеж. И за нас номинативът и вокативът не са същински падежни грамеми, защото не са в състояние да изпълнят изискванията на падежния модел и да представят елементи за запълването му. За Михалик (Михалик 1984, стр. 28) „съществителните в полския език се скланят по падежи", а „основната функция на падежите е да определят синтактичните връзки между елементите на изречението. Показатели за падеж в полския език са преди всичко окончанията и в по-малка степен предлозите" (стр. 29). Не приемаме тезата на Михалик, че предлогът е показател за падеж. За нас предлогът е формална връзка между управителя и управляваната дума.

Вече споменахме, че отношението в семантичен план не е хомогенно. Не стоят така нещата обаче в структурен план, защото смятаме, че точно тук то е хомогенно и се реализира в сходни по тип структурни модели.

Целта на изложението ни е структурната репрезентация на категорията, т. е. изграждането на падежни модели, които да са сходни за отделните падежни грамеми. Смятаме, че структурата на падежния модел е универсална и присъства и в аналитични по тип езици. При тях обаче ще отсъстват някои граматични признаци, които са важна част от граматичната характеристика на управляваната дума и на нейното разширение.

**0.** И така, изграждаме хипотезата си върху твърдението, че структурата на категорията падеж може да бъде хомогенно репрезентирана, т. е. възможно е да бъдат построени общи падежни структури, които ние ще наречем „падежни модели". Чрез падежните модели можем не само да „видим" структурата на категорията падеж, но и да разберем конкретно от кои елементи тя се изгражда, както и в какви отношения влизат тези елементи.

**1.** Падежният модел се изгражда според нас основно от два елемента: управител и управлявана дума. Между тях е възможна само една връзка и това е управлението. Основание да определим управителя и управляваната дума за основни елементи на модела намираме у някои автори. Например за Й. Пенчев „категориите на простото изречение имат и други важни синтактични свойства – те могат да бъдат управлявани и да имат падежи“ (Пенчев, 1993, стр. 72), и по-нататък „....приема се, че всяко съществително трябва да има падеж..., т. е. всяко съществително трябва да се управлява: А управлява В, ако А е управител“ (стр. 74). Управители за Й. Пенчев могат да бъдат лексикалните категории: V, S, A, P, I. По-нататък ще видим дали това отговаря на действителното състояние. [1]

За Пенчев управление имаме тогава, когато „главната част управлява падежно зависимата, защото изисква тя да се яви в определена падежна форма“ (Пенчев, 1998, стр. 22). И по-нататък „съществителните имена се явяват в изречението като управлявани категории, маркирани с падеж. Разглеждането на падежа като синтактично отношение не е ново за нашата граматична традиция. А. Т. Балан отдавна също настояваше, че падежът е синтактично понятие, независимо от морфологичното му изразяване“ (стр. 47). Приемаме становището на Й. Пенчев, че управлението е начин на свързване в словосъчетанието, като за нас тази мисъл ще бъде водеща и при изграждането на падежните модели. И така основните градивни елементи в падежните модели са управителят и управляваната дума. Кои части на речта обаче могат да управляват и кои – да бъдат управлявани? При отговора си на този въпрос ще се откажем от авторовата си интуиция и изрази от типа на „мисля, струва ми се“ като водещи и ще се опитаме да подходим по-точно и обективно.

В работата си използваме следните символни означения на частите на речта: 1. Substantivum /**S**/; 2. Adiectivum /**Ad**/; 3. Pronomen /**Pro**/; 4. Numerale /**Num**/; 5. Verbum /**V**/; 6. Adverbium /**Adv**/; 7. Praepositio /**P**/; 8. Particula /**Part**/; 9. Coniunctio /**Con**/; 10. Interiectio /**In**/.

Матрица № 1:

| | **S** | **A** | **Pro** | **Num** | **V** | **Adv** | **P** | **Part** | **Con** | **In** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **S** | + | + | + | + | – | – | – | – | – | – |
| **V** | + | + | + | + | – | – | – | – | – | – |
| **A** | + | + | + | + | – | – | – | – | – | – |
| **Pro** | – | + | – | – | – | – | – | – | – | . |
| **Adv** | + | + | + | + | – | – | – | – | – | – |
| **Num** | + | + | + | + | – | – | – | – | – | – |
| **P** | + | + | + | + | – | – | – | – | – | – |
| **Part** | – | – | – | – | – | – | – | – | – | – |
| **Con** | – | – | – | – | – | – | – | – | – | – |
| **In** | – | – | – | – | – | – | – | – | – | – |

[1] За дефинирането на категорията падеж виж още: Havránek (1963), Сучасна українська літературна мова (1994), Příruční mluvnice češtiny (1996), Šewc-Schuster (1984), Faßke (1980), Станишева (1966) и др.

Вертикално са разположени кандидатите за управители, а хоризонтално – за управлявани.[2]

Така наречените неизменяеми думи, т. е. тези, които от словоизменителна гледна точка не могат да образуват парадигма – отпадат. Остават изменяемите части и глаголът. Глаголът обаче не може да изпълнява ролята на управляван елемент, защото категорията падеж е именна категория. Очертават се няколко възможни комбинации. (Моделът се записва с квадратни скоби, а управителят и управляваната дума с – главни букви).

1. С управител **S**: [S – S], [S – A], [S – Pro], [S – Num].
   Ще приведем примери за модел [S – S]: горнолужишки език – *napisanje knihi, twar chěže, dźeń swobody, stadło hus, škleńca wody, spěwanje młodźiny, kolesko dyma* (сравни например в: руски език – *книга друга, сердце матери*; чешки език – *odmítnutí návrhu*; полски език – *kapelusz pana, dom brata, córka siostry, szczekanie psa, klakson samochodu, szum morza*). Може да се окаже обаче, че съответният език не е в състояние да предложи материал за останалите модели с управител *[S]*. Всеки модел може да съдържа в себе си и няколко (или само едно) подмножества, които представляват конкретната реализация на отношенията в модела.
2. С управител **V:** [V – S], [V – A], [V – Pro], [V – Num].
   Ще приведем примери за модел [V – S]: горнолужишки език – napisać list, pósłać dar, wuběhnyć smjerći, najěść so chlěba, napić so kofeja, narubać drjewa, mrěć hłodu, dótknyć so prašenja, njeměć chwile, pósłać dar, pomhać ludźom, jěść poliwku (сравни например в: руски език – любить отца, читать сказку, владеть языком; чешки език – dosáhl úspěchu, pohybovat rukama, pozorovat motýla; полски език – czytać książkę, oczekuję gości, szukam parasola).
3. С управител **A:** [A – S], [A – A], [A – Pro], [A – Num].
   Ще приведем примери за модел [A – S]: горнолужишки език – *rěče hódny*; полски език – *przeciwny reformom, przychylny nam, rad ci jestem, wdzięczny przyjacielowi, wierny przysiędze, winien bratu (pieniądze)*; руски език: *богатый растительностью, далекие от жизни (взгляды), готовый к борьбе, добрый к животным, достойный похвалы, полный отчаяния*; чешки език: *podobný své matce, přítomen této scéně, smutný z loučení, chudý na myšlenky, drzý na rodiče.*
4. С управител **Pro:** Единственият възможен модел е [Pro – A] и то ако Pro са само рефлексите на праславянското въпросително местоимение **čьto*, например: руски език – *что нового*; чешки език – *co nového*; горнолужишки – *što noweho*; полски език – *co nowego.*
5. С управител **Adv:** (обикновено с количествена семантика) [Adv – S], [Adv – A], [Adv – Pro], [Adv – Num].
   Горнолужишки език – *mało ludźi, wjele ludźi*; руски език – *недалеко от метро, много людей, близко к городу, незадолго до войны, замужем за артистом.*
6. С управител **Num:** [Num – S], [Num – A ], [Num – Pro], [Num – Num].
   Горнолужишки език – *pjeć lět, sydom dnjow*; руски език – *двое ножниц, двое юношей, пять карандашей, второй за эту неделю, третий с начала месяца случай.*

---

[2] За управлението виж още Бъркалова 1997; Кръпова 2000

7. С управител **P:** [P – S], [P – A], [P – Pro], [P – Num].
   Горнолужишки език – *we jstwě, pola Budyšina, srjedź jězora, pod blidom*; руски език – *вблизи реки, внутрь комнаты, благодаря другу, спустя неделю, по отношению к тебе, начиная с тебя.*

От всичките двадесет и пет теоретично допустими комбинации възможно е след като бъдат тествани да се окаже, че някои от тях са практически невъзможни. Те ще бъдат означавани със звезда. Всяка падежна грамема ще притежава пълния набор от модели, като е възможно обаче някои да останат празни.

**2.** Освен управител и управляван елемент моделът може да се разшири и с формална връзка. За Й. Пенчев „...предлогът е формална връзка между главната и подчинената част,...само предлогът зависи от глагола и в този смисъл изборът на предлога е разновидност на падежното управление на глагола. Някои глаголи дори допускат съвсем малък брой предлози, които могат да се дадат със списък" (Пенчев 1998, стр. 23). Предлогът като формална връзка между управителя и управлявания елемент може да се яви, когато управителят е глагол, като зависимостта на предлога от глагола тогава е от структурно и семантично естество. Предлогът обаче може да придружава и управителя **S**, когато, чисто словообразувателно, той е свързан с **V**, т. е. става дума за отглаголните съществителни, които много често запазват управлението на глагола, от който са образувани. И така, стана ясно, че предлогът може да изпълнява две различни роли в падежния модел: той може да бъде формална връзка, но може да се трансформира и в управител, както видяхме от Матрица № 1. Когато функционира като формална връзка предлогът се записва с малка буква (p). В горнолужишкия език падежните модели на грамемите инструментал и локал се изграждат винаги с формална връзка (например: *jěsć ze łžicu, pisać z pjerom, jěć z kolesom; rozmołwjeć so wo knize, rozmyslować wo přichodźe, sedźeć na stólcu, bydlić w měsće*).

Матрица № 2: ще ни докаже, че наистина само предлогът може да изпълнява ролята на формална връзка между управителя и управлявания елемент.

| | **S** | **A** | **Pro** | **Num** |
|---|---|---|---|---|
| **p** | + | + | + | + |
| **con** | – | – | – | – |
| **part** | – | – | – | – |
| **in** | – | – | – | – |

Хоризонтално е представен управляваният елемент, а вертикално – кандидатите за формална връзка, изписани с малка буква. От всички възможни комбинации действителни се оказаха [- -p- S], [- -p- A], [- -p- Pro], [- -p- Num]. Празната позиция пред формалната връзка се заема от управителя. Не са възможни комбинациите: *[- -con- S], *[- -part- S], *[- -in- S], т. е. – в горнолужишкия език: **chodźić a šule, **chodźić pak šule, **chodźić brr šule* (сравни например в руския език: **идти и школу, **идти ж школу, **идти ах! школу*).

**3.** Всеки елемент от падежния модел може да има и свое разширение (ляво или дясно), което ще записваме с кръгли скоби, например в чешкия език:

– *mít účast na společném díle* – [V (+ S) -p- (A+) -S], където *účast* е дясно разширение на управителя *V*, а *společném* е ляво разширение на управляваната дума *S*;
– *mít k dispozici všechno* – [V (p+S) – Pro], където *k dispozici* е дясно разширение на управителя *V*, но при по-детайлно вглеждане е възможно този случай да бъде определен и като подмножество на модел [V – Pro], защото в него се открива подмодела (p+S).

**4.** Следващото понятие е „граматична характеристика". Както управителят, така и управляваният елемент могат да бъдат характеризирани граматично, като това се отнася и за техните разширения. В много от случаите обаче граматичната характеристика на разширенията се съгласува с тази на елементите, от които зависи. Граматичната характеристика се изгражда от граматичните признаци, които пък представят отделните граматични значения, релевантни за управителя или управлявания елемент. Точно тук е и мястото на падежната морфема, защото тя е признак на управляваната дума. Да разгледаме един модел:

[V – (A, Pro, Num +) – S]
| |
[± статус…] [± пад. морфема…]

Граматичната характеристика на *V* ще включи всички характерни за нея граматични признаци [± статус, ± префикс, ± възвратност, ± транзитивност, ± време, ± лице, ± число, ± наклонение, ± залог, ± род,]. Граматичната характеристика на *S* ще включи всички характерни за нея граматични признаци [± падежна морфема, ± число, ± род]. Падежната морфема може да бъде двойно и тройно маркирана. Тройно маркирана ще бъде в горнолужишки, долнолужишки и словенски език, където се пази грамемата двойствено число на категорията число. Това означава, че управляваната дума може да съществува под формата на три варианта: единствено, двойствено и множествено число. Например: горнолужишки език: *džakować so žonje* (ед. ч.), *žonomaj* (дв. ч.) – на двете жени, *žonam* (мн. ч.) – на много жени); сравни руски език: *дать женщине* (ед. ч.), *женщинам* (мн. ч.); чешки език: *děkovat matce* (ед. ч.), *matkám* (мн. ч.); полски език: *powiedzieć kobiecie* (ед. ч.), *kobietom* (мн. ч.).

**5.** Често се говори за значението на падежните грамеми, например: родителен посесивен, партитивен, обектен и др., т. е. приписва се семантика на грамемата (представяна от падежната морфема), каквато тя не може да притежава. Каква семантка има например словоформата *друга*, освен че сигнализира граматичните значения род, число, падеж? Тя не сигнализира друга семантика освен собственото си лексикално значение ( в конкретния случай например лексикалното значение на думата *друг*). Вече като част от падежния модел, например *книга друга*, е налице значението „притежание", но то изцяло зависи и произтича от семантиката на управителя, т. е. от думата *книга,* която „може да бъде нечия". Семантиката идва от управителя, минава през формалната връзка (ако има такава) и обхваща управляваната дума, като и приписва значенията „посесивност, партитивност, обектност, субектност, обстоятелственост" и др. И така, смятаме, че управителят управлява и в структурен план (т. е. приписва определена падежна морфема на управляваната дума), и в семантичен план, защото задава цялостната

семантична палитра на модела. Различната семантиката на падежните грамеми е заложена в различния семантичен потенциал (различното лексикално значение) на управителя. Без управителя имаме само сигнал за падежна грамема, но не и семантика. Формалната връзка в рамките на падежния модел няма структурна и семантична автономност – тя изцяло зависи от управителя.

**6.** Във връзка с изложението възниква и въпросът: в състояние ли е хипотезата да даде задоволителен отговор на въпроса дали има падеж в българския и в английския език. За да отговорим, ще трансформираме въпроса: Възможно ли е съществуването на падежен модел – има се предвид елементите, които го съставят и отношенията между тях и в аналитичен по тип език? Смятаме, че е възможно и че и в двата езика са налице както падежни модели, така и падежни отношения вътре в тях. Различна ще бъде само граматичната характеристика на управляваната дума и на нейното разширение, т. е. граматичният признак „падежна морфема" ще бъде нулево маркиран, защото реално липсва пълна парадигма от словоформи при имената. Управителят няма избор от словоформи (падежно различно маркирани) и затова той управлява единствено съществуващата, т. е. речниковата форма на думата. В английския език (*'s*) може да се определи по-скоро като притежателен суфикс, отколкото като падеж, напр.: *Tom's dog, Tom's book*, налице е само следствието от падежните отношения.

**7.** Какво е мястото на номинатива и вокатива при структурната репрезентация на падежа? Смятаме, че двете грамеми не представят същинските падежни отношения, т. е. отношенията на управление. Както при номинатива, който характеризира само подлога, така и при вокатива, който има само апелативна функция (т. е. няма форми за всички имена и много често вокативните форми се заместват с номинативни) липсват градивните елементи на модела, т. е. липсва управителя, липсва и формалната връзка. При вокатива е налице само управляван елемент, който разпознаваме по падежната морфема, т. е. отново е останало само следствието от падежните отношения.

Опитахме се съвсем накратко да представим идеята си за структурна репрезентация на категорията падеж в горнолужишкия език. Настоящето изложение е само част от по-голям замисъл – формално моделиране на категорията падеж в горнолужишкия език. Смятаме също така, че резултатът от едно изследване в голяма степен зависи от предварителните намерения и от теоретичната платформа, с помощта на които подхождаме към изследваното явление. С други думи: отговорите зависят от начина па който се задават въпросите. В заключение ще приведем една мисъл на Й. Пенчев „...но е по-добре да се работи с подлежащи на промяна теоретични решения (или хипотези), отколкото с никакви" (Пенчев, 1998, стр. 8).

## Библиография

**Белошапкова, 1980**: Белошапкова В. А. и кол., Современный русский язык. Москва 1980.

**Блажев, Йотов, 1992**: Блажев Б., Йотов Ц., Синтаксис современного русского языка. София 1992.

**Бъркалова, 1997**: Бъркалова П., Българският синтаксис – познат и непознат. Пловдив 1997.

**Erhart, 1990**: Erhart A., Základy jazykovědy. Praha 1990.
**Havránek, Jedlička, 1963**: Havránek B., Jedlička A., Česká mluvnice. Praha 1963.
**Иванчев, 1988**: Иванчев Св., Проблеми на категорията казуалност в белоруския и в българския език. – Българският език – класически и екзотичен. София 1988, стр. 178–188.
**Кръпова, 2000**: Кръпова И., Лекции по езикознание. Пловдив 2000.
**Куцаров, 1989**: Куцаров Ив., Очерк по функционално-семантична граматика на българския език. Пловдив 1989.
**Митев, Митева, 1996**: Митев Д., Митева Ц., Грамматика русского языка в образцах и справочных перечнях (Морфология). Шумен 1996.
**Михалик, 1984**: Михалик Р., Кратка полска граматика. София 1984.
**Пенчев, 1993**: Пенчев Й., Български синтаксис. Управление и свързване. Пловдив 1993.
**Пенчев, 1998**: Пенчев Й., Съвременен български книжовен език. Синтаксис. Пловдив 1998.
**Příruční, 1996**: Příruční mluvnice češtiny. Praha 1996.
**Сучасна, 1994**: Сучасна українська літературна мова. Київ 1994.
**Станишева, 1966**: Станишева Д. С., Винительный падеж в восточнославянских языках. София 1966.
**Тагамлицка, 1983**: Тагамлицка Г., Современный русский литературный язык. Часть вторая. София 1983.
**Тихомирова, 1978**: Тихомирова Т. С., Польский язык. Москва 1978.
**Faßke, 1980**: Faßke H. Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie. Bautzen 1980.
**Šewc-Schuster, 1984:** Šewc-Schuster H., Gramatika hornjoserbskeje rěče. 1. Zwjazk Fonologie, fonetika, morfologija, Budyšin 1984.
**Šmilauer, 1996**: Šmilauer V., Novočeská skladba. Praha 1966.
**Šmilauer, 1972**: Šmilauer V., Nauka o českém jazyku. Praha 1972.

## Zjeće

W tutym nastawku přepytuje so struktura kategorije kazusa pod aspektom metodiki za wutworjenje formalneho modela w hornjoserbšćinje, naspomnja pak so tež přikłady z druhich słowjanskich rěčow. Wuchadźamy z tezy, zo hodźi so struktura kategorije kazusa na homogene wašnje reprezentować, t. r. zo je móžno, spowšitkownjene kazusowe stworić, kiž mjenujemy „kazusowe modele“. Zpomocu kazusowych modelow njemóžemy jenož strukturu kategorije kazusa „widźeć“, ale tež zrozumić, z kajkich elementow wone wobsteja a w kajkich mjezsobnych poměrach tute elementy steja.

Kazusowy model wobsteji po našim měnjenju w najjednorišim padźe z dweju elementow: z regowaceho člona a z regowaneho słowa. Mjez nimaj móže jenož jedyn zwisk wobstać, mjenujcy rekcija. Tutón model hodźi so nimo regowaceho a regowaneho člona wo dalše elementy a poměry rozšěrić.